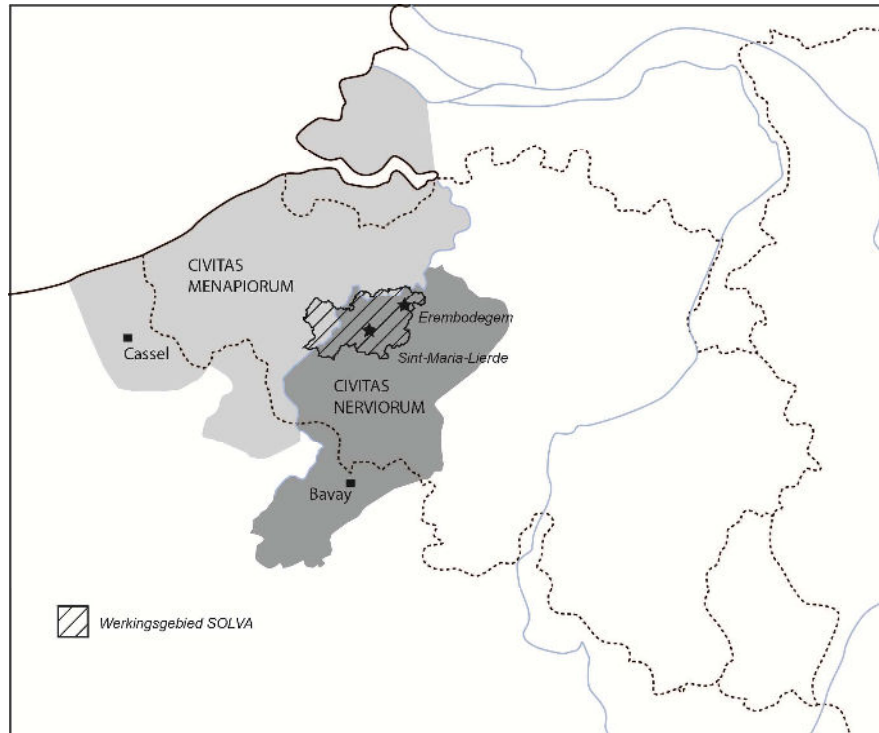

Romeinse crematiegraven uit het gebied tussen Schelde en Dender doorgelicht: enkele voorbeelden uit rurale contexten te Sint-Maria-Lierde (gem. Lierde) en Erembodegem (gem. Aalst).

Verbrugge Arne, De Graeve Arne, Monsieur Patrick & Cherretté Bart¹

Figuur 1. Situering van de besproken sites

De archeologische dienst van het intergemeentelijk samenwerkingsverband SOLVA voerde in het zuiden van de provincie Oost-Vlaanderen recent verschillende grootschalige landelijke onderzoeken uit.² Alle onderzoeken vonden plaats in de heuvelachtige leemstreek tussen Schelde en Dender. Deze opgravingen leverden tal van Romeinse crematiegraven op. In dit artikel worden twee crematiegraven besproken uit een proefsleuvenonderzoek te Sint-Maria-Lierde Wolfsveld en één crematiegraf uit de opgraving te Erembodegem Zuid IV (fase 3). De graven werden geselecteerd voor dit artikel omdat ze verschillende aspecten in beeld brengen van het begravingsritueel in een archeologisch nog weinig gekend deel van de *civitas Nerviorum*, en omdat ze uit dezelfde periode dateren (2de – 3de eeuw). Een meer uitgebreide studie van Romeinse graven in het gebied tussen Schelde en Dender wordt in het vooruitzicht gesteld.

1. Sint-Maria-Lierde - Wolfsveld

Naar aanleiding van de uitbouw van een nieuwe ambachtelijke zone rond het reeds bestaande containerpark werd in het voorjaar van 2011 een archeologisch vooronderzoek uitgevoerd.³ Hierbij werden twee crematiegraven aangetroffen. De graven liggen op 36 m van elkaar, geïsoleerd op de top

¹ arne.verbrugge@so-lva.be; arne.de.graeve@so-lva.be; bart.cherrette@so-lva.be; patrick.monsieur@UGent.be, pat.monsieur@arts.kuleuven.be;

² Lede - *Domein Mesen*, Erembodegem - *Zuid IV* (fase 3), Sint-Maria-Lierde - *Wolfsveld* (vooronderzoek), Ronse - *De Stadstuin*, Ruien - *Rosalinde* (opgraving in uitvoering), Zottegem - *Spelaan* (opgraving in uitvoering).

³ Verbrugge, De Graeve & Cherretté 2012b.

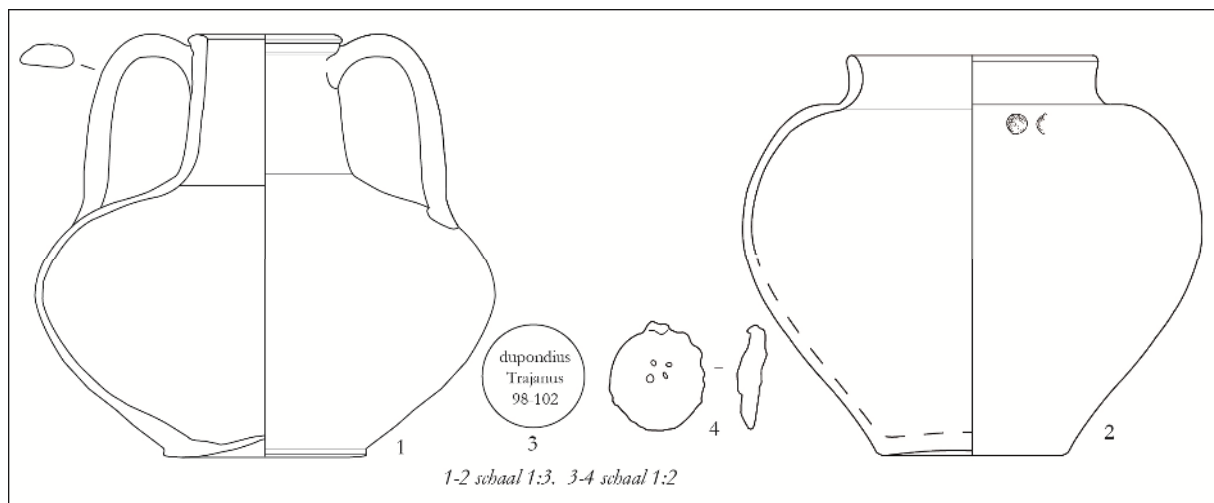
van een uitgesproken glooiing in het landschap. Tijdens het onderzoek werden aanwijzingen gevonden dat er zich in de onmiddellijke omgeving van het onderzoeksterrein een Romeinse bewoningssite bevindt, waarmee deze graven mogelijk in relatie staan.

De graven zijn zeer goed en diep bewaard, desondanks hun ligging op de heuveltop, waar sterke erosie wordt verondersteld. Het eerste graf is 2,20 m bij 1,20 m groot en is tot 38 cm diep bewaard. Het tweede is 1,80 m bij 1,10 m groot en eveneens tot 38 cm diep bewaard. Het gaat om graven van het type brandrestengraf (*Brandgrubengräber*).⁴ Ze zijn noordwest-zuidoostelijk georiënteerd.

Bijna alle artefacten vertonen sporen van verbranding, waardoor afgeleid kan worden dat ze allen op of in de nabijheid van de brandstapel stonden.

Graf 1

Tot het grafensemble behoort een kruik, een bekervormige pot, een bronzen munt, een medaillon (?), ijzeren nagels, een klomp ijzer en verbrand bot.

Figuur 2. Grafinhoud graf 1, Sint-Maria-Lierde *Wolfsveld*.

Een eerste recipiënt is een kruik met twee éénledige oren, op basis van baksel afkomstig uit de regio Bavay (**figuur 2:1**). Het gaat om een buikig, gedrongen type, met conische hals en een licht verdikte afgeronde rand (type *Gose 402⁵/CRU 205⁶*). De oren zijn bevestigd tot tegen de rand. Dit type wordt door X. Deru beschouwd als typisch augusteïsch, hoewel het ook nog voorkomt in jongere contexten.⁷ De vorm is echter vooral gekend uit het Rijnland en de Moezelstreek, en komt daar voor vanaf het einde van de 1ste eeuw tot de 3de eeuw.⁸ In tegenstelling tot de andere grafvondsten, vertoont deze kruik geen verbrandingssporen. De kruik is wel gebroken, en de scherven zijn uit verschillende kwarten gerecupereerd. Het recipiënt kan nagenoeg volledig gereconstrueerd worden. Het is mogelijk dat de kruik enkel van de hitte is gebarsten, of dat ze pas na de verbranding is bijgezet en hierbij intentioneel is gebroken.⁹

⁴ Van Doorselaer 1967.

⁵ Gose 1950, 35.

⁶ Deru 1996, 195.

⁷ Deru 1996, 166, fig. 74.

⁸ Fortuné et al. 2007.

⁹ De Groote et al 1999/2000, 58.

Een tweede recipiënt is een bekervormige pot (type *Stuart 201C*¹⁰), in gedraaid reducerend gebakken aardewerk (**figuur 2:2**). Na het puzzelen was de pot quasi volledig. De pot is vervaardigd in een opvallend zwart grof baksel met een beige deklaag. Vermoedelijk is dit een regionaal baksel, afkomstig uit de regio Braives en Liberchies.¹¹ Enkele scherven vertonen sporen van verbranding aan de binnen- en/of buitenzijde. Het gaat echter om een kleine graad van verbranding. Opvallend zijn voorts twee intentionele indrukken op de schouderpartij. Dit is een gekend fenomeen dat veelal op de schouder van bekers of bekervormige potten voorkomt. Voorbeelden zijn gekend uit Bavay (1ste tot vroege 3de eeuw)¹², Erembodegem (2de -3de eeuw)¹³, Velzeke¹⁴, Destelbergen¹⁵ en zelfs uit Nijmegen (vanaf midden 2de eeuw en later).¹⁶ Volgens G. Faider-Feytmans zou dit een geëvolueerde, gestileerde vorm zijn van de menselijke gezichten op de planeetvazen, die typisch zijn voor de zuidelijke regio van het Nervisch gebied.¹⁷ In eerste instantie werd uitsluitend een funeraire connotatie gegeven aan deze recipiënten. Ze blijken echter ook in nederzettingscontexten voor te komen zowel binnen de *civitas Nerviorum*, zoals in Bavay en Velzeke¹⁸, als aan de onmiddellijke grens van de *civitas* zoals in Huise, Sint-Gillis-Dendermonde en Waasmunster-Pontrave.¹⁹ Het fenomeen wordt vooral geattesteerd in de *civitas Nerviorum*.

Tijdens de opgraving werd naast het aardewerk ook een verbrande bronzen munt aangetroffen. Na restauratie kon de bronzen munt (max. diameter 28mm) geïdentificeerd worden als een munt uitgegeven onder het principaat van keizer Trajanus (98-117 n. Chr.)²⁰. Op de voorzijde zien we keizer Trajanus rechts afgebeeld met stralenkroon (radius) en het opschrift: IMP CAES NERVA TRAIAN AVG GERM P M. De keerzijde draagt een afbeelding van *Abundantia* links gezeten op een troon met in haar rechterhand een hoorn des overvloeds (*Cornucopia*). Het opschrift op de keerzijde luidt: TR POT COS II (?).²¹ Dit opschrift slaat op het consulschap van Trajanus. Doordat deze laatste tekst afgebroken is, kan geen exacte datum gegeven worden. Aan de hand van het opschrift kunnen we evenwel een interessante *terminus post quem* formuleren. Het opschrift op de bovenzijde wordt door Mattingly en Sydenhamals “*legend A2*” geïdentificeerd.²² Deze titulatuur van Trajanus werd uitsluitend gebruikt in het begin van zijn regeerperiode. Wanneer we dit koppelen aan de tekst op de B-zijde van de munt en daarbij rekening houden met eventueel weggevallen letters, komen we aan een datering voor de uitgave van de munt tussen 98-102 n. Chr.²³

Naast het aardewerk en de bronzen munt waren er tal van ijzeren objecten aanwezig in het vullingspakket. Enerzijds werd een ijzeren object gevonden, in de vorm van een schijf (**figuur 2:4**). Het is mogelijk dat het om een medaillon gaat. Het stuk is sterk gecorrodeerd en dient nog gereinigd te worden. De diameter is 27 mm, de dikte bedraagt 7 mm. Aan één zijde is een lichte uitstulping te zien.

Daarnaast werd een grote amorfe ijzeren klomp aangetroffen die ook na X-ray geen uitsluitsel gaf over de oorspronkelijke functie van het object.

¹⁰ Stuart 1963, 73.

¹¹ Persoonlijke mededeling van J. Deschietier PAM Velzeke.

¹² Loridant & Deru 2009, 93.

¹³ Verbrugge, De Graeve & Cherretté 2012a.

¹⁴ Mondelinge informatie J. Deschietier, PAM Velzeke.

¹⁵ Hanut & Thoen 2001, 20.

¹⁶ Stuart 1963, plaat 19, type 306.

¹⁷ Faider-Feytmans 1965, 8.

¹⁸ Mondelinge mededeling van J. Deschietier PAM Velzeke.

¹⁹ Loridant & Deru 2009, 93.

²⁰ Restauratie en identificatie Johan Van Cauter (ADW).

²¹ RIC 385 (Mattingly & Sydenham 1997, 272).

²² Mattingly & Sydenham 1997, 235-237.

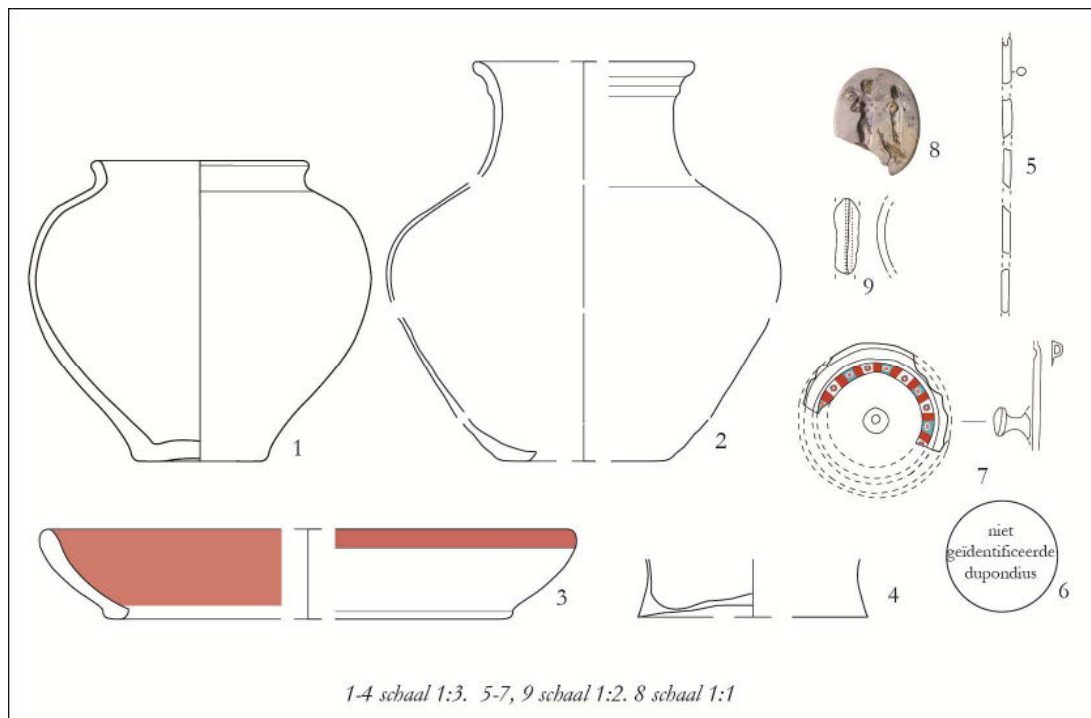
²³ Mattingly & Sydenham 1997, 235-237.

Anderzijds waren er verschillende fragmenten ijzer afkomstig van nagels. Daarbij kon er een onderscheid gemaakt worden tussen de nagels met een platte kop (n=158) en deze met een conische kop (n=14). Nagels met een platte kop zijn algemeen gesproken in verband te brengen met constructie. Deze met een conische kop konden voor verschillende doeleinden aangewend zijn. De meest waarschijnlijke functie is deze van de schoenspijkers, hoewel dit moeilijk hard te maken is louter op een typologische basis.

Verspreid in de houtskoolrijke vulling lagen talrijke fragmenten verbrand bot. Voor dit graf betrof het in totaal 143 gram gecremeerd bot. Verder fysisch antropologisch onderzoek wordt in het vooruitzicht gesteld. Op het hout zal ook houtdeterminatie gebeuren.

Graf 2

Naast vier recipiënten uit aardewerk, werd in de vulling van dit graf eveneens een bronzen (onleesbare) munt, een bronzen ingelegde schijffibula, een gem, fragmenten van een bronzen ring, een vermoedelijk juweel, een benen naald, ijzeren nagels en verbrand bot gevonden.

Figuur 3. Grafinhoud van graf 2, Sint-Maria-Lierde *Wolfsveld*.

Een eerste pot is een beker in gedraaid reducerend gebakken aardewerk (**figuur 3:1**). Het gaat om volledig dezelfde vorm en baksel als de bekervormige pot uit het eerste graf: een zwart grof baksel en een beige sliblaag (**figuur 2:2**). Na het puzzelen kon het grootste deel van de beker worden gereconstrueerd. Ook hier zijn sporen van verbranding waargenomen, maar niet op alle scherven. Er werden in dit geval géén twee intentionele indrukken gevonden op de schouderpartij zoals op de pot uit graf 1.

Verschillende scherven behoren toe aan een bord in pompejaans rode waar (*type Blicquy 5*) (**figuur 3:3**). Het bord is sterk gefragmenteerd en zeer sterk verbrand. De oorsprong van het bord is vermoedelijk te situeren in het zuiden van het Nervisch gebied.²⁴ Door de sterke verbranding is de

²⁴ Mondelinge mededeling van J. Deschieter (PAM Velzeke).

toewijzing aan een atelier voorlopig niet mogelijk. We noteren een datering vanaf de Flavische periode tot het begin van de 3de eeuw.²⁵

Een derde individu is een flesvormige pot. Opvallend is dat de pot niet rust op een standvoet zoals bij bekers, maar op een platte bodem (**figuur 3:2**). Net onder de rand situeert zich een ribbel. Ook dit individu is sterk gefragmenteerd. Het gaat om aardewerk onder te brengen bij de categorie *commune fine sombre*, bestaande uit een roodachtig baksel met een zwart gesmoord oppervlak. Deze vorm is gekend bij 1ste-eeuwse *terra nigra*-vormen.²⁶ Door het zwarte oppervlak lijkt het bovendien ook *terra nigra* te imiteren.

Tenslotte werd de standvoet van een beker aangetroffen in dunwandige *terra nigra* (**figuur 3:4**). Enkel de bodem van deze beker is bewaard gebleven, de rest is versplinterd door de verbranding. Hierdoor kan er geen type worden toegewezen aan de beker. Het baksel is waarschijnlijk afkomstig uit het atelier van *Les Rues-des-Vignes* nabij Cambrai in Noord-Frankrijk.²⁷

In graf 2 werden resten van een bronzen fibula aangetroffen (**figuur 3:7**). Het stuk was zwaar verbrand. Na restauratie kon er een stuk van ongeveer 4 cm gereconstrueerd worden. Het gaat om een deel van een ringveld van een schijffibula waarbij het centrale gedeelte van de schijf niet meer bewaard is gebleven. De buitendiameter bedraagt 38 mm, de binnendiameter 24 mm. Het is evenwel mogelijk dat er oorspronkelijk nog een concentrische cirkel rond de nog bewaarde aanwezig was. De bovenkant van de fibula kenmerkt zich door een fraai gekleurd patroon in email of glaspasta 'millefiori', waarbij er een afwisseling is tussen witte en groene inlegplaatjes (± 3mm), waartussen zich telkenmale een rode inleg bevindt. De witte inlegplaatjes zijn versierd met een bloemmotief, het groene deel met een hekmotief. De achterkant van de fibula is zwaar beschadigd en kon niet meer gereconstrueerd worden, waardoor de sluiting niet meer zichtbaar is. Er werden wel losse fragmenten van de sluiting teruggevonden. Naast restanten van de schijf is ook de centrale knop aangetroffen. Deze ronde knop (lengte 13 mm, bovendiameter 8mm) is eveneens mogelijk versierd met een floraal motief.

Schijffibulae komen frequent voor in Noord-Gallië. Deze vormen vallen vooral te situeren tussen het midden van de 2de eeuw tot in het eerste derde van de derde eeuw n. Chr.²⁸ Dit type fibula komt tevens frequent voor in het Rijnland en langs de gehele limes en laat zich daar opmerken in verschillende gestalten.²⁹ Deze worden daar tevens gedateerd in de 2de eeuw tot het begin van de 3de eeuw.³⁰

Net als in graf 1 werd ook in dit graf een bronzen verbrande munt aangetroffen (max. diameter 25 mm). Na restauratie bleek dat de munt evenwel te zwaar beschadigd was om een identificatie te krijgen. Op de A-kant kunnen nog wel vage sporen van tekst gelezen worden, maar deze zijn onvoldoende om op te maken door wie de munt uitgegeven is. De keerzijde toont een vrouwfiguur in peplosachtig gewaad die met de linkerhand haar gewaad ophoudt. De rechterhand hield waarschijnlijk een staf of scepter vast maar is niet meer bewaard gebleven. Waarschijnlijk stelt deze figuur een godin of personificatie voor.

Vervolgens was er een fragment brons van een ring of armband (**figuur 3:9**). Het fragment is afgebroken aan beide zijden, en is over een lengte van 18 mm bewaard. Het stuk is plat en 5 mm hoog

²⁵ Vermeulen 1992, 89.

²⁶ Deru 1996, 146 (type BT12.2).

²⁷ Mondelinge mededeling van J. Deschietter (PAM Velzeke).

²⁸ Deschietter 2005, 233.

²⁹ Riha type 7.14 (Vlg. met Riha 1979 tafel 61: 1616, 1620, 1621).

³⁰ Riha 1994, 162.

en 1 mm dik. Het is versierd met drie fijne lijntjes rolstempelindrukken (puntjes), ter hoogte van het midden van de band. Het is mogelijk dat het fragment afkomstig is van de ring, waarin ook de gem zat verrat (zie verder). Het stuk vertoont een licht gebogen profiel, en is eveneens vervormd door de hitte.

Er werd voorts nog een ijzeren object gevonden met een ovaalvormige holte waarin een passend fragment email of glas zit verrat. Het fragment is nog niet gereinigd en gerestaureerd. Het is mogelijk dat het om een juweel gaat.

Ten slotte werden verschillende fragmenten van een verbrand benen artefact verzameld (**figuur 3:5**). Het gaat om vijf gebroken fragmenten van ongeveer 1 cm lang die duidelijk sporen van bewerking vertonen. Enkele fragmentjes zijn licht gebogen. Eén van de fragmenten toont de aanzet van een ronde doorboring, waardoor een interpretatie als naald vermoed wordt.³¹

Uit de houtskoolrijke vulling konden verschillende fragmenten van ijzeren nagels gerecupereerd worden. Op basis van hun kop zijn ze ingedeeld in twee groepen: nagels met een platte kop (n=22) en nagels met een conische kop (n=32).

Verspreid in het vullingspakket van de grafkuil lagen er talrijke fragmenten verbrand bot. In totaal is na uitzeven 73 gram verbrand bot verzameld. Net zoals graf 1 zal dit in de toekomst onderzocht worden door een fysisch antropoloog.

De gem (bijdrage door P. Monsieur)

Eén van de meest in het oog springende vondsten uit dit graf is een kleine gemsteen met hol uitgesneden figuren (**figuur 3:8; figuur 4:1**). De ovale, grijs-bruine steen (max lengte 14mm, max breedte 11mm) behoorde ongetwijfeld tot een metalen ring die er tijdens de crematie van los is geraakt. Nu zijn er fragmenten van een bronzen ring teruggevonden zodat men redelijkerwijze mag aannemen dat de gem ertoe behoort heeft. De steen vertoont overigens zeer waarschijnlijk brandsporen en is vermoedelijk daarom ook door de hitte verkleurd en links onder afgebroken³².

³¹ Deschler-Erb 1998, 370-37.

³² De steen zal ter determinatie voorgelegd worden aan prof. Paul De Paepe, Universiteit Gent, Vakgroep Geologie en Bodemkunde.

Figuur 4. Gemmen van Lierde (1) en Colchester (2) met voorstelling van Eros, herme en gans of eend (Colchester : naar Henig 1974, pl. 28, n° 112).

De gem mag in meerdere opzichten opmerkelijk worden genoemd, niet enkel door de kwaliteit van het snijwerk, maar vooral omwille van de voorstelling die toch wel enige toelichting vraagt. Het betreft een groepscompositie dat perfect past in de wereld van de laat-hellenistische kunst, die gezien het grote aantal kopieën van fresco's, mozaïeken en allerhande soort beeldhouwwerk ook in de keizertijd nog veel bijval genoot. Het geheel stelt een gevleugelde Eros voor die met de linkerhand de achterzijde van het hoofd van een herme aanraakt, terwijl aan de basis van de laatste een eend of gans staat die zijn nek uitstrekt naar eerstgenoemde. Hij staat een beetje in driekwartprofiel opgesteld en wordt als een jongeling uitgebeeld. Er kan weinig twijfel bestaan dat het om de liefdesgod gaat, de vleugels als attributen wijzen daar reeds op, terwijl een gem uit de laat-klasseke tijd in het Museum van Boston een zittende Eros toont die naar een vluchtende eend probeert te grijpen³³. Het attribuut van Eros met een eend of gans kan men dus niet als alleenstaand beschouwen en dat zal ook in wat volgt nog duidelijk worden.

Maar er is meer. Waarschijnlijk gaat het model van Eros op de gem deels of zelfs grotendeels terug op de bronzen *Eros Enagonios* uit het Mahdia-wrak, waar hij symbolisch is voorgesteld als ultieme overwinnaar (*amor omnia vincit*) en goddelijk toezichter van wedstrijden (**fig. 5**). In dit wrak voor de kust van Tunesië, werd een schat aan bronzen en marmeren sculpturen gevonden, de vrucht van plunderingen in Griekenland voor een kooplustig publiek van Romeinse aristocraten in Italië tijdens de eerste helft van de 1^e eeuw v. Chr.³⁴. De lading gaf ook een grote bronzen herme prijs, gesigeneerd door Boethos van Chalkedon. Er bestaat veel discussie of de bronzen Eros en herme bij elkaar horen, maar sinds het laatste onderzoek neemt men nu aan van niet³⁵. De gem van Lierde spreekt dit misschien weer tegen en toont een andere positionering van Eros, namelijk niet naast, zoals de vroegere, nu verworpen reconstructie zich voorstelde, maar voor de herme. De Eros van Mahdia wordt getoond hoe hij zichzelf met een krans heeft gekroond terwijl zijn linkerhand een palmtak moet hebben gehouden, twee overwinningssymbolen die hem zijn epitheton hebben opgeleverd. Op een Atheense tetradrachme 'nieuwe stijl' van omstreeks 96/95 v. Chr. zien we een gelijkaardige Eros met dergelijke palmtak, en van de muntmeester Aropos die de munt heeft laten uitgeven, is bekend dat hij *agonothetes* op Delos was geweest, voorzitter van de sacrale wedstrijden aldaar³⁶. Op de gem van Lierde neemt Eros dezelfde houding aan met de rechterarm maar draagt niet de palmtak in de hand, terwijl de linkerarm uitgestrekt is naar het hoofd van de herme. Een herme is een rituele pijler, een sacraal ijkpunt dat in de meest diverse landelijke en urbane contexten stond opgesteld in de diverse regio's van het oostelijke bekken van de Middellandse Zee, en waaraan allerhande soorten van offergaven werden opgehangen, meestal organisch materiaal zoals textiel en bloemen- en vruchtenslingers. De pijler is vaak gekroond met het hoofd van een gebarde Hermes in archaische stijl, terwijl de buste eindigt met twee horizontale knoppen of het bovengedeelte van de armen zoals in de gem van Lierde. Hermes is een beschermer van atleten en geschreven bronnen vermelden hoe ze regelmatig hun overwinningsskrans aan de godheid offerden. Interessant hierbij is het bestaan van een aantal gemmen waarop Eros staat afgebeeld die aanstalten maakt om een herme met een krans te

³³ Richter 1968, 94, n° 307.

³⁴ Fuchs 1963; Hellenkemper Salies 1994. De vondsten bevinden zich thans in het Bardomuseum te Tunis. Ze dateren uit diverse periodes, de scheepsramp zelf moet gedateerd worden in de periode 70-50 vC, vooral basis van de amforen die tot de voorraadkamer van de kombuis moeten hebben behoord.

³⁵ Söldner 1994.

³⁶ Barr-Sharrar 1998.

kronen³⁷. Mogelijk heeft de Eros van Mahdia niet zichzelf zonet gekroond, maar maakt hij juist aanstalten om de overwinningskrans die hij draagt, af te nemen om ze op de herme te plaatsen. In die zin is de Eros van Lierde misschien bezig met de krans op het hoofd van de herme te plaatsen, want de hand is achter het hoofd geplaatst, en aldus vormt voorstelling op de gem juist een bewijs voor het samengaan van Eros en de herme uit het wrak van Mahdia. In ieder geval kunnen we in elk van de situaties vermoeden dat het de intentie was de herme met een krans te tooien. Een identificatie van de *Eros Enagonios*, symbool van liefde - de sterkste kracht die er bestaat - en goddelijke voorzitter van wedstrijden met de figuur op de Lierdse gem lijkt ons daarom in dit perspectief wel aanvaardbaar. Boethos tenslotte was beroemd voor het maken van kinderbeelden tijdens de 2^e eeuw v. Chr., vooral in gezelschap van dieren³⁸. Zijn bekendste stuk is het jongetje die een gans wurgt, sterk verspreid in marmeren kopieën uit de keizertijd en thans nog steeds populair als fontein- of tuinbeeld. Erosfiguren worden overigens ook vaak als kinderen voorgesteld. Het is dus best mogelijk dat de groepscompositie op de gem van Lierde *mutatis mutandis* een bronzen ensemble van Boethos weerspiegelt. Toegegeven, het kan ook een ensemble van beelden zijn dat later bij elkaar is opgesteld als tuindecoratie en in die nieuwe compositie tot model van de gem heeft gediend. Van dergelijke rijkversierde binnentuinen met geplunderde Griekse beelden of kopieën zijn nog steeds prachtige voorbeelden in de Pompejaanse woonhuizen te zien, weliswaar meestal van zijn sacraal karakter ontdaan maar nog steeds in dezelfde geest van een laat-hellenistische kunstomgeving opgesteld³⁹. Dat hetgeen voordien werd gesteld enige relevantie heeft, blijkt ook uit een vondst van een tamelijk gelijkaardige parallel in Camulodunum/Colchester (**fig.4:2**). De gem, nog steeds in een gouden ring gevat en in 1904 verworven door het British Museum⁴⁰, bewijst dat het exemplaar van Lierde geen geïsoleerde iconografie voorstelt. De herme staat hier links, Eros lijkt de rechterhand op het hoofd van de herme te houden, wellicht om hem te kronen. Links onderaan pikt een eend of een gans naar wat vermoedelijk een boog is die aan de rechterarm van Eros hangt. Eros staat hier bijna frontaal en wordt als een mollig kindje voorgesteld.

De gem van Lierde valt moeilijk te dateren, zoals meestal met dit soort van kleinodiën. Omwille van hun kostbaarheid, persoonlijk gerichte betekenis en kleine afmetingen circuleren ze vlug van hand tot hand, van generatie tot generatie. De steen kan dus oud zijn, maar ook door een uitstekende steensnijder uit latere tijd zijn gesneden die een ouder stuk of model voor ogen heeft gehad. De kwaliteit zou misschien op een mediterrane atelier kunnen wijzen, maar niets bewijst dat er geen kwaliteitsvolle werkplaatsen zouden hebben bestaan in Gallië en beide Germaniën of dat er geen rondtrekkende gemmensnijders actief waren. Niettemin staan de laat-republikeinse en Augusteïsche tijd bekend voor de beste steensnijders, meestal Grieken, en het is precies in die periode dat laat-hellenistische kunstwerken bijzonder in trek waren en als voorbeeld dienden. Niets belet dus dat het Lierdse exemplaar geen erfstuk zou zijn, of minstens iets antiek, dat mettertijd in het noorden terecht kwam. Het motief is zeker Grieks van origine, minstens 2^e eeuw v. Chr., en gaat op een specifiek ensemble terug, of tenminste op een specifiek artistieke ambiance. Voor de laatste bezitter of bezitster zal de oorspronkelijke betekenis van de voorstelling wel zijn ontgaan, maar als symbool van de liefde moet het ongetwijfeld nog hebben gegolden. Interessanter nog is om na te gaan in welke mate gemmen in graven voorkomen, met welke soorten ringen ze zijn geassocieerd en welke kennis ze eventueel kunnen leveren over de afgestorvenen. Het zal zeker de moeite lonen om het onderzoek

³⁷ Perry 1968, 63, n° 155, met bibliografie voor andere exemplaren.

³⁸ Linfert 1994.

³⁹ Hölscher 1994.

⁴⁰ Henig 1974, 21-22, pl. 28, n° 112. Afmetingen : 7x9mm. Jammer genoeg zijn er geen contextgegevens meer beschikbaar. De gem is van granaat en wordt aangeduid als van uitstekende kwaliteit. De datering in de 1^e eeuw n. Chr. berust zoals doorgaans met gemmen op een zwakke stilistische basis.

ervan in die richting voort te zetten en ze als grafvondst chronologisch te nuanceren. Citeren we bij wijze van voorbeeld als vergelijking voor Lierde een aantal graven in *Germania Inferior* uit de 2^e en 3^e eeuw n. Chr. In een graf in Keulen kwam een verbrande ijzeren ring met gem in kornalijn aan het licht⁴¹. De gem stelt het befaamde cultusbeeld van *Athena Parthenos* met *Nike* in de hand. De rijke en gediversifieerde grafinsboedel leverde ook een terra sigillata-stempel op van Maianus die een datering in het laatste kwart van de 2^e eeuw geeft. Uit het graf van Rimburg bij Übach-Palenberg, vlak aan de Nederlandse grens, werden niet minder dan 30 grafgiften geborgen, waaronder een bronzen ring met gem in glaspasta, een Fortuna of een Concordia voorstellend⁴². Er bevonden zich ook een as van Augustus en twee assen van Trajanus, maar het aardewerk verwijst naar het eerste kwart van de 3^e eeuw n. Chr. Waar gemmen over het algemeen geen chronologische sleutels kunnen bieden, moet ook met munten voorzichtig worden omgesprongen voor de datering van contexten, al dan niet van funerair karakter.

Figuur 5. Bronzen *Eros Enagonios* uit het plunderwrak van Mahdia (Bardomuseum te Tunis, hoogte 1m40, naar Fuchs 1963, Taf. 3).

Samenvatting

Hoewel beide graven te Lierde identiek georiënteerd zijn en zich in elkaars directe omgeving bevinden, kunnen geen definitieve uitspraken gedaan worden over hun chronologische relatie. Graf 1 kan op basis van de aanwezige munt gedateerd worden *vanaf* het **begin van de 2de eeuw of later**

⁴¹ Platz-Horster 1984, 50-52, n° 35.

⁴² *Ead.* 1984, 68, n° 63.

(**terminus post quem**). Het tweede graf hoort met meer zekerheid thuis in de **tweede helft van de 2de eeuw / begin van de 3de eeuw**.

2. Erembodegem - Zuid IV (fase 3)

Naar aanleiding van de realisatie van het bedrijventerrein Zuid IV door SOLVA vonden in de periode 2007-2011 verschillende opgravingscampagnes plaats in Erembodegem.⁴³ Tijdens fase 3 (2011) kwam het Romeins graf aan het licht dat hier wordt besproken.⁴⁴

In de onmiddellijke omgeving van het graf liggen twee ijzertijdenclos en een ander Romeins crematiegraf.⁴⁵ Ook verder afgelegen opgegraven zones binnen het projectgebied leverden crematiegraven op, alsook landelijke bewoning.⁴⁶ Deze graven en bewoning situeren zich echter wel aan de overzijde van de beek die het onderzoeksgebied doorsnijdt, en behoren om die reden misschien ook tot een andere bewoningszone dan het graf dat hier besproken wordt. Op een afstand van enkele honderden meters zuidwaarts van het hier besproken graf wordt de aanwezigheid van een steenbouw vermoed.⁴⁷

Het graf is goed bewaard. Het is rechthoekig en meet 1,2 m op 0,88 m en is tot 32 cm diep bewaard. Ook hier gaat een brandrestengraf. Het graf heeft een noordoost-zuidwestelijke oriëntatie. Op de zuidoostelijke hoek werd een nis geattesteerd naast het crematiegraf. Het betreft het eerste graf in het gebied tussen Schelde en Dender waar de aanwezigheid van een nis werd vastgesteld.⁴⁸ Deze nis is bij de aanleg van het graf uitgegraven in de kuilwand en was bijgevolg niet waar te nemen in het grondvlak.

Bij het aardewerk noteren we een verbrand *terra sigillata* - bord, een verbrande bekervormige pot in gedraaid reducerend gebakken aardewerk en een geverniste beker.

Het *terra sigillata* - bord behoort tot het type *Drag. 31* (**figuur 6:3**). Dit type verschijnt vanaf het midden van de 2de eeuw.⁴⁹ Het bord kon integraal gereconstrueerd worden. Het bestaat uit verbrande en onverbrande scherven en is sterk vervormd bij de verbranding.

⁴³ Van de Vijver *et al.* 2008; Van de Vijver, Wuyts & Cherretté 2009.

⁴⁴ Verbrugge, De Graeve & Cherretté 2012a.

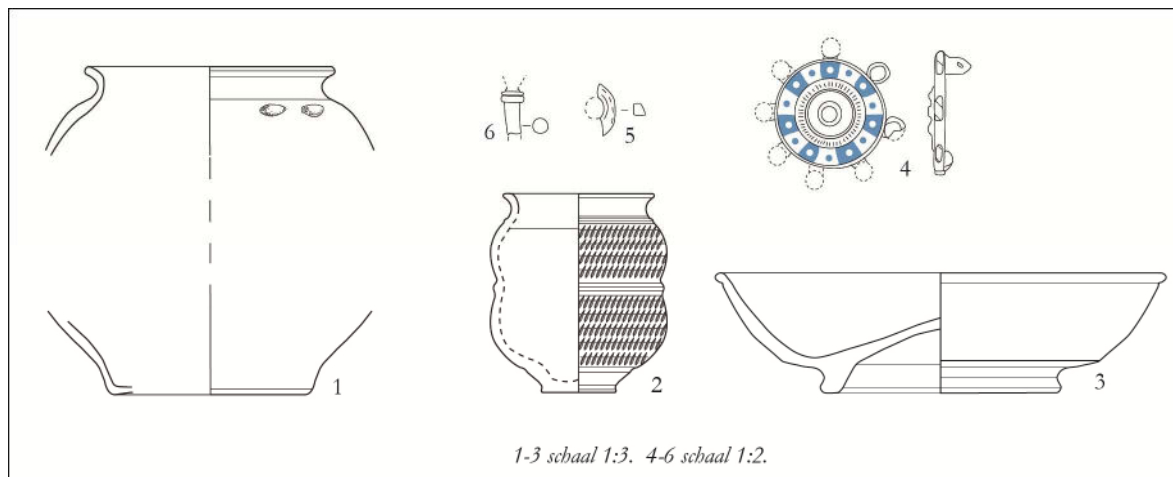
⁴⁵ Van de Vijver, Wuyts & Cherretté 2009.

⁴⁶ Rapport in voorbereiding. De bewaringsgraad ging van slecht tot zeer goed, waarbij ook de grafgiften varieerden van niets tot veel bijgaven.

⁴⁷ CAI Locatie 31924, gasleiding Denderhoutem-Aalst (1998), opgraving K. De Groote & J. Moens (toenmalig IAP).

⁴⁸ Onderzoeksbalans Archeologie.

⁴⁹ Webster 1996, 35.

Figuur 6. Grafinhoud van het graf uit Erembodegem Zuid IV.

Verder is er een bekervormige pot in gedraaid reducerend gebakken aardewerk opgegraven (**figuur 6:1**). De beker is gedeeltelijk verbrand en de scherven zijn verspreid in de vulling teruggevonden. Opvallend zijn opnieuw twee intentionele indrukken op de schouderpartij, zoals bij de bekervormige pot uit graf 1 te Lierde.

De nis leverde een governist tweelobbig bekertje met veerversiering op (type *Niederbieber 33a/Stuart 4/Höpken E23*⁵⁰). Dit type wordt vanaf ongeveer 120 n. Chr. geproduceerd en blijft tot het begin van de 3de eeuw in gebruik.⁵¹ De vulling van de beker is uitgezeefd maar leverde geen extra vondsten op.

In de vulling van het graf werden naast aardewerk een verbrande geëmailleerde schijffibula, een fragment van een benen haarpin en een ander benen artefact gevonden.

De bronzen fibula (diameter 30 mm) is van het type “emailfibula met afwisselende kleurvlakken” en wordt gekenmerkt door acht cirkelvormige uitstulpingen die oorspronkelijk recht tegenover elkaar stonden (**figuur 6:4**).⁵² Slechts één uitstulping kon volledig, en een andere partieel gereconstrueerd worden.⁵³ De fibula bestaat uit een centrale schijf, oorspronkelijk versierd met een bronzen knop. De schijf wordt omgeven door een ringveld ingelegd met email. De emailplaatjes zijn volgens een alternerend patroon aangebracht, waarbij witte en blauwe plaatjes worden afgewisseld. De blauwe zijn versierd met een witte stip, de witte met een blauwe stip. De achterkant van de fibula heeft een scharniersluiting van het zgn. wangentype, waarbij de naald tussen twee parallelle plaatjes draait.⁵⁴ Dit type fibula komt frequent voor in Noord-Gallië en het Rijnland en laat zich daar opmerken in verschillende gestalten.⁵⁵ We vinden in de streek een gelijkaardig exemplaar terug in Velzeke.⁵⁶ Dit type wordt gedateerd in de 2de eeuw tot het begin van de 3de eeuw n. Chr., met een nadruk op de 2de helft van de 2de eeuw.⁵⁷

Tussen het gecremeerd bot werd een fragment van een verbrande haarpin aangetroffen (bewaarde lengte: 12 mm; doorsnede van de schacht: 4 mm) (**figuur 6:6**). Het gaat om een fragment van de

⁵⁰ Höpken 2005, 80.

⁵¹ Idem, 465.

⁵² Riha 1994, 161.

⁵³ Restauratie door Johan Van Cauter (ADW).

⁵⁴ Riha 1979, 16.

⁵⁵ Riha 1990, type 7.13.

⁵⁶ Deschietter 2005, 233.

⁵⁷ Riha 1994, 161.

schacht met de aanzet van de kop, waarvan het bovenste element is afgebroken. De pin is eveneens aan de onderkant afgebroken waardoor de originele lengte niet meer kan gereconstrueerd worden. De schacht is lichtjes gekromd. De kop bestaat uit een cilindervormige verdikking van 6 mm breed en 3 mm hoog die voorzien is van één uitgesneden horizontale groef. Aan de bovenzijde van deze verdikking is de aanzet van een afgebroken element zichtbaar. Op basis van de kop kan het fragment toegewezen worden zowel aan een haarpin met uitgewerkt bovenstuk van het type 'baluster' of 'hoofd'⁵⁸, dan wel aan types met een eenvoudig conisch uiteinde. Haarpinnen met een gegroefde basis voor een antropomorfe figuur, zijn gekend uit Zwitserland, in Avenches⁵⁹ en Augst⁶⁰ of uit het *castellum* van Oudenburg.⁶¹ De types met een conisch hoofd zijn onder meer gekend uit Colchester.⁶² Haarpinnen van het type 'baluster' dateren in Oudenburg uit de 2de helft van de 2de eeuw tot de eerste helft van de 3de eeuw⁶³, terwijl haarpinnen van het type 'hoofd' in Oudenburg gedateerd zijn tussen de tweede helft van de 3de eeuw tot het eind van de 4de eeuw.⁶⁴

Naast deze haarpin werd er nog een bewerkt stukje bot onderscheiden (**figuur 6:5**). Het betreft een afgeplat fragment bot (lengte minimum 14 mm en breedte 4 mm) waarin een duidelijke cirkelvormige uitsnijding merkbaar is (diameter ongeveer 5 mm). We sluiten niet uit dat dit fragment onderdeel was van de afgebroken kop van de haarpin. Anderzijds kan het ook een fragment zijn van een spinrok⁶⁵, een weefgewicht of een meubelement.

Uit de vulling konden tot slot nog tal van ijzeren objecten gerecupereerd worden. Daarvan konden er 37 stuks terug gebracht worden op constructiemateriaal (nagels).

Het gecremeerd bot werd verspreid in de vulling teruggevonden. In totaal kon er 307 gram verbrand bot ingezameld worden. Verder fysisch antropologisch onderzoek zal mogelijk meer informatie kunnen geven over het geslacht en leeftijd van de overledene en over de aard van het verbrand bot (dierlijk versus antropogeen bot). Houtsoortbepaling wordt evenzeer in het vooruitzicht gesteld.

We kunnen besluiten dat het graf te dateren valt vanaf de **2de helft van de 2de eeuw tot mogelijk in de 3de eeuw**.

3. Enkele nabeschouwingen

Deze drie graven, samen met tientallen andere die aan het licht kwamen tijdens de verschillende opgravingen door SOLVA, tonen aan dat brandrestengraven een frequent voorkomend fenomeen zijn binnen het gebied tussen Schelde en Dender. Te Erembodegem-*Zuid IV* werd voor de eerste maal in deze regio de aanwezigheid van een nis vastgesteld.

De graven uit Lierde en Erembodegem leren ons dat de overledenen er in vol ornaat werden verbrand en dat de meeste bijgiften mee zijn verbrand op de brandstapel. In de drie gevallen kon het meegegeven vaatwerk in relatie gebracht worden met het nuttigen van spijs en drank (bord- en bekervormen). Enkel in de graven van Lierde werd een munt aangetroffen.

⁵⁸ De Ridder 2009.

⁵⁹ Schenk 2008, 262 (inv. 295-313).

⁶⁰ Deschler-Erb 1998, 383 (inv. 2034-2041).

⁶¹ De Ridder 2009.

⁶² Crummy 1983, 21.

⁶³ De Ridder 2009, 25.

⁶⁴ De Ridder 2009, 44.

⁶⁵ Deschler-Erb 1998, 275, fig. 117/500.

In afwachting van verder fysisch antropologisch onderzoek, kunnen we met enig voorbehoud stellen dat twee van de drie graven, aan de hand van objecten zoals een naald en een haarpin, wellicht aan vrouwen kunnen worden toegewezen. Net in deze graven komt ook een ingelegde schijffibula voor.

Opmerkelijk is voorts het voorkomen van twee intentionele indrukken op de schouderpartij van een beker en een bekervormige pot, zowel uit een graf te Lierde, als uit het graf te Erembodegem. De juiste betekenis hiervan is tot nu toe niet gekend.

De graven uit Lierde en Erembodegem onderscheiden zich door hun “geromaniseerde” en relatief rijke grafinhoud van andere graven die in de regio zijn opgegraven. De luxeartikelen zoals de ingelegde fibulae en de gem, met mediterrane iconografie, wijzen ook in deze richting. De mechanismen die hier aan de grondslag liggen, zijn vooralsnog niet duidelijk. Of de graven aan ‘villadomeinen’ mogen gelieerd worden, eerder dan aan meer ‘traditionele’ bewoning, blijft een open vraag en zal verder moeten uitgezocht worden. Zowel te Lierde als te Erembodegem zijn er alleszins indicaties dat er Romeinse steenbouw in de nabije omgeving te verwachten is.

4. Bibliografie

Barr-Sharrar B., 1998. Some Observations Concerning Late Hellenistic Bronze Production on Delos, in O. Palagia & W. Coulson (ed.), *Regional Schools in Hellenistic Sculpture*, Proceedings of the International Conference held at the American School of Classical Studies at Athens, March 15-17, 1996, Oxford (Oxbow Monograph 90), 185-198.

Crummy N. 1983. *The Roman Small Finds from Excavations in Colchester 1971-9*. Colchester Archaeological Report 2, Colchester.

De Groote, K., Bastiaans, J., De Clercq, W., Deforce, K., Vandenbruaene, M. 1999/2000. Gallo-Romeinse graven te Huise 't Peerdeken (Zingem, prof. Oost-Vlaanderen). Een multidisciplinaire analyse. *Archeologie in Vlaanderen VII*, 31-64.

De Ridder T. 2009. *Vrouwen in Romeinse forten? Een onderzoek vertrekkend van een materiaalstudie*, onuitgegeven verhandeling voor het behalen van een masterlicentie in de archeologie, Gent.

Deru, X. 1996. *La céramique Belge dans le Nord de la Gaule. Caractérisation, Chronologie, Phénomènes Culturels et Economiques*, Louvain-La-Neuve.

Deschietter, J. 2005. Uit de mode ... Romeinse fibulae uit de "Kwakkel-site" te Velzeke (1997-2002), *Archeologische Kroniek van Zuid-Oost-Vlaanderen. Bijdragen IX*, 219-240.

Deschler-Erb S. 1998. *Römische Beinartefakte aus Augusta Raurica. Rohmaterial, Technologie, Typologie und Chronologie*. Forschungen in Augst 27. Augst.

Faider-Feytmans G. 1965. La nécropole gallo-romaine de Thuin, Mariemont.

Fortuné C., Pastor L. (coord.), Baudoux, Cicutta H., Meyer N. Vauthier S., Viroulet 2007. Corpus des cruches gallo-romaines découvertes entre Sierentz (Haut-Rhin) et Bliesbruck (Moselle), SFECAG, *Actes du congress de Langres 2007*, 445-464.

Fuchs W., 1963. *Der Schiffsfund von Mahdia*, Tübingen.

- Gose E. 1950. *Gefäßstypen der römischen Keramik im Rheinland*, Bonner Jahrbucher, Beiheft 1.
- Hanut F. & Thoen H. 2001. La céramique de tradition indigène dans le faciès ménapien du Haut-Empire, *SFECAG, Actes du Congrès de Lille-Bavay 2001*, 11-28.
- Hellenkemper Salies G. (Her.), 1994. *Das Wrack. Der antike Schiffsfund von Mahdia*, Köln.
- Henig M., 1974. *A Corpus of Roman Engraved Gemstones from British Sites*, BAR 8, Oxford.
- Hölscher T., 1994. Hellenistische Kunst und römische Aristokratie, in G. Hellenkemper Salies (Her.), *Das Wrack. Der antike Schiffsfund von Mahdia*, Köln, 875-888.
- Höpken C. 2005. *Die römische Keramikproduktion in Köln*. Kölner Forschungen Band 8, Zabern, Mainz.
- Linfert A., 1994. *Boethoi*, in G. Hellenkemper Salies (Her.), *Das Wrack. Der antike Schiffsfund von Mahdia*, Köln, 831-848.
- Loridant F. & Deru X. 2009. *Bavay: la nécropole gallo-romaine de "La Fache des Près Aulnoys"*, Revue du Nord, hors série. Collection Art et Archéologie 13, Lille.
- Mattingly, H. & Sydenham, E. 1997. *The Roman imperial coinage. 2: Vespasian to Hadrian*. London.
- Perry P., 1968. Griechische, Etruskische und römische Gemmen und Kameen, in R. Perry (Red.), *Geschnittene Steine der Antike*, Sonderliste K, Münzen und Medaillen A.G. Basel, Dezember 1968, Basel, 47-70.
- Platz-Hoster G., 1984. *Die antike Gemmen im Rheinischen Landesmuseum Bonn*, Köln & Bonn (Kunst und Altertum am Rhein. Führer des Rheinischen Landesmuseums Bonn 113).
- Richter G.M.A., 1968. *Engraved Gems of the Greeks and the Etruscans. A History of Greek Art in Miniature*, London.
- Riha E., 1979. *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Forschungen in Augst 3. Augst.
- Riha., E. 1990. *Der römische Schmuck aus Augst und Kaiseraugst*. Forschungen in Augst 10. Augst.
- Riha E., 1994. *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Vol. 2 : Die Neufunde seit 1975*. Forschungen in Augst 18. Augst.
- Schenk A., 2008, *Regard sur la tabletterie antique: les objets en os, bois de cerf et ivoire du Musée romain d' Avenches*. Documents du Musée romain d' Avenches, 15.
- Söldner M., 1994. Der sogenannte Agon, in G. Hellenkemper Salies (Her.), *Das Wrack. Der antike Schiffsfund von Mahdia*, Köln, 399-430.
- Stuart P.J.J. 1963. *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, Leiden.

Van de Vijver M., Wuyts F. , Cherretté B. , De Groote K. & Moens J. 2008. Vroege en volmiddeleeuwse bewoning te Erembodegem “Zuid IV” (O-VI.), *Archaeologia Mediaevalis* 31, 113-115.

Van de Vijver M., Wuyts F. & Cherretté B., 2009. Bronstijd- en ijzertijdsporen te Erembodegem, (Aalst): cirkels, rechthoeken en kuilen (provincie Oost-Vlaanderen, België), *Lunula Archaeologia protohistorica* 17, 15-22.

Van Doorselaer, A. 1967: *Les nécropoles d'époque romaine en Gaule septentrionale*, *Dissertationes Archaeologicae Gandenses* 10, Brugge.

Verbrugge, A., De Graeve, A. & Cherretté, B. 2012a. Archeologisch onderzoek te Erembodegem Zuid IV (fase 3), *SOLVA Archeologie Rapport 27*, Erembodegem.

Verbrugge, A., De Graeve, A. & Cherretté, B. 2012b. Archeologisch vooronderzoek in Sint-Maria-Lierde, *SOLVA Archeologie Rapport 17*, Erembodegem.

Vermeulen, F. 1992. *Tussen Leie en Schelde. Archeologische inventarisatie en studie van de Romeinse bewoning in het zuiden van de Vlaamse Zandstreek*. Archeologische Inventaris Vlaanderen, Buitengewone reeks 1, Gent.

Webster P. 1996. *Roman Samian pottery in Britain*, *Practical Handbook in Archaeology* 13, York.

Internetbron:

http://www.onderzoeksbalans.be/onderzoeksbalans/archeologie/romeinse_tijd/bronnen/archeologisch/begraving